

A relevancia vizsgálata Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényének magyar és angol nyelvű műfordításában

Huszár Attiláné Fábriánkovits Erzsébet

E-mail: huszar.attilane1@gmail.com

Kivonat: A tanulmány Gutt (1991) és más kutatók relevanciaelméletét felhasználva vizsgálja meg, hogy az allúziók és enigmák végtelennek tűnő sorozatát felvonultató Bulgakov-regény magyar és angol nyelvű műfordításai milyen módon és mértékben tudják visszaadni a regény komplexitását anélkül, hogy az ne tűnjék didaktikusnak, s a szöveg poétikussága se szenvedjen csorbát. Kitér a magyar és az angol befogadók eltérő kulturális háttérének jelentőségére is. A magyar és az angol nyelvű műfordítás sok szempontból megfigyelhető különbözőségét példákkal illusztrálja. A témával kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdések: (1) Megmutatkozik-e a magyar nyelvű műfordításban, s ha igen, milyen módon, hogy a műfordító feltehetően nagyobb mértékben támaszkodhatott a befogadók történelmi háttérismereteire? (2) Hogyan jelenik meg az ekvivalens nélküli lexika a magyar és az angol műfordításban, s annak módja milyen mértékben befolyásolja a befogadást?

Kulcsszavak: relevanciaelmélet és fordítás; enigmák és allúziók; a befogadás és az eltérő történelmi-kulturális háttér, befogadási erőfeszítés

1. Bevezető

Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita* című regénye, melyre a „szövegalkotás poétikájának gazdagsága, a narráció és a hangnemek polifóniája, az esztétikai elvek összetettsége, az enigma, az allúziók, a rejtett idézetek szövevénye, a camouflage, a teokrázia, a paradoxonok és a többértelműség” (Spira 1990) intenzív jelenléte a jellemző, különös erőfeszítést kíván mind a fordítók, mind a befogadók részéről. Egy ilyen komplex, az allúziók végtelennek tűnő sorozatát felvonultató regény esetén indokoltnak tűnik a kérdés: milyen mértékben tudja ezt a komplexitást visszaadni a műfordítás anélkül, hogy ne tűnjék didaktikusnak, s a szöveg poétikussága se szenvedjen csorbát? Nyilvánvaló, hogy minél több enigma marad rejtve a művet fordításban olvasó befogadó előtt, annál kisebb az esélye az alkotó eredeti koncepciójának megismerésére, míg a túlzásba vitt magyarázatok a stílus gördülékenységére hatnak kedvezőtlenül. A műfordítónak, különösen egy allúziókban bővelkedő mű esetén, nehéz megtalálni a helyes egyensúlyt.

2. A relevanciaelmélet a fordításban

A relevanciaelméletet Gutt (1991) alkalmazta a fordításra. Ennek megfelelően a fordítás „interlingvális interpretív kommunikáció másodlagos kommunikációs helyzetben, amelyben a fordító kommunikál a másodlagos olvasóval” (idézi Heltai 2009: 16). Heltai Pál megállapítása szerint

... a „szabad” fordítás (kommunikatív fordítás, adaptáció) általában csökkenti az olvasó feldolgozási erőfeszítését, de csökkentheti a kontextuális hatást is, mivel az eredeti kultúrához kapcsolódó jelentések egy részét nem adja vissza, míg a „szó szerinti” fordítási módszerek növelik a feldolgozási erőfeszítést, de növelhetik a kontextuális hatást is. (Heltai 2009: 19)

Vermes Albert (2004: 7) megfogalmazásában „a fordításnak oly módon kell hasonlítania az eredetire, hogy egyrészt megfelelő kontextuális hatásokat biztosít, másrészt pedig úgy kell megformálni, hogy a szándékolt interpretáció elérése ne igényeljen a közönségtől indokolatlanul nagy feldolgozási erőfeszítést”. Vermes interpretációja szerint

... a relevancia-elmélet kétféle jelentéstartalmat társít egy nyelvi kifejezéshez: logikai, illetve enciklopédikus tartalmakat. Attól függően, hogy a fordítás során a kifejezés tartalmából mely elemeket sikerül megőrizni, négy alapvető konfigurációt különíthetünk el: (1) mind a logikai, mind az enciklopédikus tartalom (vagy legalábbis annak kontextus szempontjából releváns része) megőrződik; (2) a logikai tartalom megőrződik, de az enciklopédikus nem; (3) a logikai tartalom elvész, de a releváns enciklopédikus tartalom megőrződik; és végül (4) mind a logikai, mind a releváns enciklopédikus tartalom elvész. (Vermes 2004: 9)

3. A műfordítókról

Bulgakov regénye magyarul *A Mester és Margarita* címmel 1969-ben jelent meg az Európa Könyvkiadónál Szöllősy Klára legendás, nagy hatású műfordításában. Az angol nyelvű fordítás *The Master and Margarita* címen 1997-ben jelent meg. A fordítók, Richard Pevear és Larissa Volokhonsky munkássága kevésbé ismert hazánkban. Mint az a *Wall Street Journalnak* adott interjúból (Trachtenberg 2009) kiderül, Larissa Volokhonsky Leningrádban született, s 1973-ban hagyta el a Szovjetuniót. 1976-ban találkozott későbbi férjével az USA-ban, s 1986 óta fordítanak együtt orosz műveket angol nyelvre. A magát költőnek valló Richard Pevear Massachusettsben született. A Párizsban élő házaspár számos klasszikus orosz művet újr fordított. Többek között Lev Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov, Borisz Paszternak műveit. 2007-ben jelent meg műfordításukban Tolsztoj *Háború és béke* című regénye. Az interjúban fordítói

módszerükről is nyilatkoztak. Larissa Volokhonsky elmondta, hogy először ő készíti el a nyersfordítást orosz nyelvről angolra, s a szöveget az író stílusáról szóló megjegyzésekkel látja el. Ezt követően a házaspár együtt dolgozik tovább a fordításon. Larissa utalt rá, hogy angol nyelvtudása nem tökéletes, míg férje alig tud oroszul. Volokhonsky feladata, hogy elmagyarázza férjének, hogy „mi megy végbe” az orosz szövegben, míg az angol szöveggel kapcsolatban mindig az angol anyanyelvű férjé az utolsó szó. Sok esetben újra és újra visszatérnek egy változathoz, mert a feleség úgy ítéli meg, hogy az nem eléggé „oroszos”. Richard Pevear rávilágított, hogy a XIX. századi szövegek fordításánál külön gondosságot igényel, hogy elkerüljék a „modern szavak” használatát. Az interjúban Richard Pevear kitért arra is, tudatában vannak a ténynek, hogy sok lábjegyzetet alkalmaznak fordításaikban, amit igyekeznek csökkenteni.

4. A mű első mondata

Vizsgáljuk meg a rejtett utalások szempontjából a mű első mondatát.

- (1) Однажды весной, в час небывало жаркого заката, в Москве, на Патриарших прудах, появились два гражданина. (Bulgakov 12)
- (1a) Egy meleg tavaszi estén, az alkonyat órájában, a Patriarsije Prudin két férfiú jelent meg. (Szöllősy 7)
- (1b) *At the hour of the hot spring sunset two citizens appeared at the Patriarch's Ponds.* (Pevear és Volokhonsky 1)

Már egy egyszerű főnév, a „час” (óra) is rejtett utalásként jelenik meg: Máté evangéliumára emlékezteti az olvasót. Az alkonyat órájában jelennek meg a hősök a Patriarsije Prudin, s nem egyszerűen alkonyatkor. „Kitartóan virrasszatok tehát, mert nem tudjátok sem a napot, sem az órát” (Máté 25:13). Orosz nyelven: „Итак, бодрствуйте, потому что не знаете ни дня, ни часа, в который придет Сын Человеческий”, angol nyelven: „Watch therefore, for ye know neither the day nor the hour wherein the Son of man cometh”. Mind az angol, mind a magyar fordítás tartalmazza ezt a rejtett utalást. Ez annál is inkább indokolt, mert Lévi Máténak fontos szerep jut majd a mű bibliai jeleneteiben. Nyilvánvaló, hogy minél több információval rendelkezik a fordító a mű szerzőjéről (köztudomású, hogy Bulgakov apja és nagyapja is teológus volt, s már gyermekkorában jól ismerte az evangéliumokat), annál teljesebb lehet az interpretációs hasonlóság. Az említett motívum álláspontom szerint a Bulgakov többdimenziós szövegére jellemző szubtextuális motívumsor (Kiss 2011: 181–182, Gaszparov 1978: 65) egyik példája. Nemcsak az ateista Berlioz számára üt az utolsó óra, megcsúszik a villamossínen, s meghal („Annuska már megvette a napraforgóolajat, sőt nemcsak megvette, hanem ki is öntötte”), hanem a szintén ateista Moszkva is apokaliptikus jelenetek színterévé válik Woland ténykedése által.

A fordítónak minden esetben döntések sokaságát kell meghoznia. Mindkét műfordító úgy döntött, hogy a „небывало” ('szokatlan') szót nem

fordítja le. Az orosz akadémiai szótár meghatározása szerint a szó jelentése a következő: „оценочная характеристика чего-либо как необычайного, поразительного, исключительного по силе проявления”, tehát a szó olyan dolgok jellemzésére szolgál, melyek szokatlanok, meglepőek, és soha nem tapasztalt erővel bírnak. Woland megjelenése Moszkvában pontosan ezekkel a jelzőkkel írható le. Természetesen a jelző az első mondatban a naplemente minőségére utal, de mintegy megelőlegezi a regényben későbbiek során tapasztalható szokatlan eseményeket. A szöveg komplexitását és költőiségét figyelembe véve nem világos, hogy miért mondott le mindkét műfordító a „небывало” szó fordításáról.

A „гражданин” (’polgártárs’) szótól szintén eltekintett Szöllősy Klára, s a *férfiú* szóval fordította, feltételezésem szerint azért, mert a *polgártárs* szó a magyar nyelvben ritkán használatos, s főleg megszólításként fordult elő a maga idejében, másrészt a férfiú szó ünnepélyessége hozzájárul az emelkedett stílus érzékeltetéséhez.

5. Az ekvivalens nélküli lexika fordítása

Az ekvivalens nélküli lexika meghatározásakor Jankovics Mária megfogalmazását idézzük:

... a forrásnyelvi szöveg és a fordítás összevetésekor megállapíthatjuk, hogy a két szövegben előforduló szavak és kifejezések egymással teljes vagy részleges egyezést mutathatnak, egyes esetekben azonban – ha a lexikai kódjegyek a másik nyelv kultúrájából teljesen hiányzó tárgyakat vagy fogalmakat jelölnek – semmiféle egyezést nem fedezhetünk fel. Az ilyen szavakat és kifejezéseket – bizonyos frazeológiai kifejezéseket, a tulajdonneveket, a reáliákat és az azok speciális csoportját alkotó megszólításokat – ekvivalens nélküli lexikának nevezzük. (Jankovics 2009: 262)

Vlahov és Florin (1980) (és mások) álláspontja szerint (Jankovics 2009: 263) a fordító valamennyi lehetősége két átváltási műveletre vezethető vissza: a transzkripcióra és a fordításra/behelyettesítésre. A transzkripció a reália mechanikus átvétele az eredeti fonetikai formához legközelebb álló variációban, míg a fordítás/behelyettesítés történhet tükörfordítás, új szó alkotása, hozzávetőleges fordítás, körülírás, magyarázat, illetve kontextuális fordítás segítségével.

Klaudy (1999) megállapítása szerint a pragmatikai explicitáció olyan esetekben figyelhető meg, amikor a forrásnyelvi és a célnyelvi közönség háttérismeretei különböznek egymástól.

A forrásnyelvi reáliák gyakran semmit sem jelentenek a célnyelvi olvasótábor számára. Ilyenkor a fordítók többféleképpen járhatnak el, pl. általánosítás, kihagyás, analógia keresése... Ha a reáliának valamilyen szempontból fontos funkciója van a szövegben, akkor sem az

általánosító fordítás, sem a kihagyás nem megoldás. Ha a reáliát... dramaturgiai, hangulatteremtő, ismeretterjesztő vagy kultúraközvetítő funkciója miatt a célnyelvben feltétlenül meg kell őrizni, a fordítók a magarázó betoldást szokták alkalmazni, mellyel megsúgják az olvasónak, hogy az illető reália-elnevezés mit takar. (Klaudy 1999: 170)

A Moszkva központjában lévő tavacska, a *Patriarsije Prudi*, a ('Pátriárka tava') földrajzi nevet a magyar műfordító nem fordítja le, hanem a transzkripció mellett dönt, s így a magyar olvasó előtt rejtve marad a szó eredeti jelentése. Az angol fordító tükörfordítással („*Partiarch's Ponds*”) lefordítja a földrajzi nevet. A magyar műfordító nem adja tudtára az olvasóknak, hogy a Pátriárka tava környékén zajlik a regény kezdő jelenete, így ez a vallási utalás elvész a magyar olvasó számára. Kiss Ilona megállapítása szerint (2011: 181–182) a *Patriarsije Prudi* szerepeltetése jelentőséggel bír a műben. Bulgakov – naplója tanúsága szerint – figyelemmel kíséri a patriarchátus megszüntetését, valamint az ehhez kapcsolódó vallásellenes kampányt. „A Patriarsije Prudi mint a regény nyitófejezetének helyszíne tehát ...az 'intézményes egyház', az 'isteni hatalom' földi helytartóinak székhelyére utal”. A szerző rávilágít arra is, hogy „Bulgakov ... többdimenziós szöveget kívánt létrehozni, aminek egyik jele a lineárisan haladó szöveg alatt húzódó szubtextuális motívumsor”. A „Patriarsije Prudi” eredetileg mocsaras vidék volt, ami az orosz hiedelmvilágban az ördög lakhelye.

Megfigyelhető, hogy míg a magyar fordító egységesen jár el a földrajzi reáliák kezelését illetően, azaz mindig a transzkripció eszközével él, addig az angol fordítók hol a tükörfordítás („*Partiarch's Ponds*”), hol a transzkripció („*Sadovoye*”), hol az angol nyelvű magarázattal kiegészített transzkripció („*Sadovoye Ring*”, „*Malaya Bronnaya Street*”) mellett döntenek.

A történeti reáliák kezelése azt a nyilvánvaló tényt tükrözi, hogy – történelmi okok miatt – a fordítás keletkezésének idején a magyar olvasók életének, tanulmányainak részét képezték az olyan szavak, mint a *Komszomol*, az *intervenció*, de még kisebb mértékben a *Lityeraternaja Gazeta* is. Az angol fordítóknak, az olvasók nagymértékben eltérő kulturális háttere miatt, a lábjegyzettel történő magarázat módszerével kellett élniük. „*Kulak: (Russian for 'fist') refers to the class of wealthy peasants, which Stalin ordered liquidated in 1930*”. A magyar olvasó számára a *kulák* szó jelentése nyilvánvaló, s ez esetben nem lényeges, hogy a szó eredeti jelentését ('ököl') esetleg nem ismeri.

A fejezet további részében található földrajzi, történeti reáliák fordításakor különböző stratégiákat figyelhetünk meg. A „*Соловки*” (Szolovki) a Szovjetunió egyik első kényszermunkatábora volt, amelybe a rendszer ellenfeleit hurcolták el. Fordításakor Szöllősy Klára a „*diliház*” mellett döntött, mely indokoltnak látszik, hiszen ezzel a motívummal a későbbiekben találkozunk majd az olvasó, amikor Hontalan Iván költőt, sőt magát a Mestert is elmeagyógyintézetbe zárják; másrészt a Szolovki fogalmának kifejtése elidegenítő hatással lenne az olvasóra, növelné a feldolgozásra irányuló erőfeszítést. A pontosságra való törekvés csorbítaná az esztétikai élvezetet. Az angol fordítók a „*Соловки*” (ebben az esetben könnyen megvalósítható) transzkripcióját alkalmazták *Solovki*-t találunk az angol szövegben, s lábjegyzetben magarázatot fűztek a fogalomhoz,

ami kiközösítheti az olvasót a műélvezetből. „*Solovki: A casual name for the ‘Solovetsky Special Purpose Camps’ located on the site of a former monastery on the Solovetsky Islands in the White Sea. They were of especially terrible renown during the thirties. ...*” Feltételezhető továbbá, hogy a 60-as évek végén, amikor a magyar nyelvű műfordítás készült, politikailag még érzékeny témának számított a szovjet munkatáborok említése, s a fordítók a „kegyes család” módszeréhez folyamodtak (Bart 2000). Természetesen a továbbiakban, amikor feltűnik a regényben a „*Соловки*” fogalma, a magyar műfordítónak következetesnek kell maradnia döntéséhez, a „*diliházhoz*”, s ezt a motívumot kell végigvinnie.

- (2) — отправить его в *Соловки* невозможно по той причине, что он уже с лишком сто лет пребывает в местах значительно более отдаленных, чем *Соловки*, ... (Bulgakov 18)
- (2a) – *Diliházba* azonban nem lehet őt csukatni, ... azon egyszerű oknál fogva, hogy már több, mint száz esztendeje elköltözött egy igen távoli vidékre... (Szöllősy 13)
- (2b) sending him to *Solovki* is unfeasible, for the simple reason that he has been abiding for over a hundred years now in places considerably more remote than *Solovki*. (Pevear és Volokhonsky 4)

A regénybeli irodalmárokat tömörítő szervezet – a „*МАССОЛИТ*” – fordításakor a magyar fordító mozaikszót alkot („*TÖMEGÍR*”), míg az angol fordítók a transzkripció módszerével élnek, felhasználva az orosz és az angol nyelvben e téren meglévő hasonlóságot („*Massolit*”), s lábjegyzetben adnak magyarázatot az olvasónak. „*Massolit: An invented but plausible contraction parodying the many contractions introduced in post-revolutionary Russia.*”

- (3) Первый из них, одетый в летнюю серенькую пару, был маленького роста, упитан, лыс, свою приличную шляпу пирожком нес в руке, а на хорошо выбритом лице его помещались сверхъестественных размеров очки в черной роговой оправе. (Bulgakov 12)
- (3a) Az egyik negyvenéves forma, kövérkés, alacsony, kopasz fekete emberke, sűrű nyári öltönyt viselt, *elegáns kalapját kezében tartotta*, gondosan borotvált arcát istentelen nagyméretű, fekete csontkeretes pápaszem ékesítette. (Szöllősy 7)
- (3b) One of them, approximately forty years old, dressed in a grey summer suit, was short, dark-haired, plump, bald, and *carried his respectable fedora hat in his hand*. His neatly shaven face was adorned with black horn-rimmed glasses of supernatural size. (Pevear és Volokhonsky 1)

Berlioz küllemének leírásakor („*свою приличную шляпу пирожком нес в руке*”) Szöllősy Klára nem fordította a „*шляпу пирожком*” kifejezést. Műfordítása így hangzik: „*elegáns kalapját kezében tartotta*”. Az angol fordítás („*he carried his respectable fedora hat in his hand*”) megnevezi a kalap fajtáját. A kalapnak semmi köze a *pirog* (ragozott és kicsinyítő képzős alakban

„пирожком”) szóhoz. A „*шляпа пирожком*” orosz kifejezésnek megfelel az angol „*fedora hat*” kifejezés, de ez az elnevezés a magyar nyelvben nem volt elterjedt, s idegenül hatott volna az oroszról fordított magyar szövegben. Ez lehet az oka, hogy a magyar műfordító eltekintett a kalap fajtájának fordításától, mely nem tűnik fontosnak, s egyszerűen az „*elegáns kalap*” mellett döntött, míg az angol fordításban megjelenik az angol nyelvű beszélők számára nem idegen „*fedora hat*”.

6. Az enigmák fordítása

Berlioz szemüvegének leírásakor Bulgakov a „*сверхъестественных размеров*” (’földöntúli méretű’) jelzőt alkalmazta, mely mintegy előrevetítette a moszkvai történések földöntúli voltát. A magyar műfordításban az „*istentelen*” szót olvashatjuk, mely szintén utal az ördögi jelenségekre. Az angol fordítás a „*supernatural size*” tükörfordítást alkalmazza. Berlioz szemüvege azonban több ördögi vonatkozást is tartalmaz, hiszen az orosz csontkeretes szemüveg kifejezés („*очки в роговой оправе*”) tartalmazza a „*рог*” (’szarv’) szót, mely – bizonyos elképzelések szerint – az ördög attribútuma. Ez a sátáni Woland feltűnését előkészítő utalás az angol fordításban megjelenik („*horn-rimmed glasses*”), míg a magyar műfordításban („*csontkeretes pápaszem*”) elvész, bár a vallásra vonatkozó utalások láncolata egy újabb elemmel bővül: mégpedig a pápával.

Számos rejtett utalás ugyanakkor elvész a fordításokban. Az író különféle szavakkal utal Wolandra. Az első utaláskor („*подходящий*”) az angol fordítók az „*approaching man*” szó szerinti fordítás mellett döntenek, míg Szöllősy Klára szellemesen a „*jövevény*” szót alkalmazza, mely tartalmazza az eredeti orosz ige szótövét. A későbbi utalások során (*иностранец* –*foreigner* –*idegen*, *заграничный чудак* –*outlandish fellow* –*idegen csudabogár*, *заграничный гость* –*foreign visitor* –*idegen vendég*) a fordítók a szó szerinti fordítást választják. Kivételt képez a „*заграничный чудак*” angol fordítása, mely nem adja vissza az eredeti orosz jelentést. A regény azon pontján, mikor Woland egyre több olyan utalást tesz, melyekből nyilvánvaló, hogy a transzcendens világból érkezhetett, az író az „*иноземец*” főnévvel illeti. Az „*иноземец*” orosz szó egyszerre jelent kissé régies, ritkán használt szóval ’külföldit’ és ’földönkívülit’ is. A magyar fordító a „*külhoni*”, míg az angol az „*outlander*” szóval fordítja a „*иноземец*” szót. Az angol szó jelentése tartalmazza az ’alien’ (’földönkívüli’) jelentésárnyalatot, míg a magyar „*külhoni*” nem. Egy újabb rejtett utalás veszett el ezzel a magyar olvasó számára. Nyilvánvaló azonban, hogy a *földönkívüli* szó szerepeltetése a magyar fordításban nem lenne kívánatos, hiszen idegen lenne a mű stílusától, annál is inkább, mert nincs olyan magyar szó, mely egyszerre fejezné ki a külhonságot és a földönkívüliséget.

Előfordul, hogy egy jelentéktelennek tűnő nyelvtani jelenség hordoz mögöttes tartalmat. A következő példában a magyar fordító fontosnak találta a jelenség ábrázolását, az angol fordítók azonban átsiklottak az apró különbség felett.

- (4) — Взять бы этого Канта, да за такие доказательства *года на три* в Соловки! — совершенно неожиданно бухнул Иван Николаевич. (Bulgakov 18)
- (4a) – Legjobb volna, ha azt a Kantot vagy *két-három esztendőre* diliházba csuknák ezért az eszmeфuttatásért! – rikkantotta váratlanul Ivan Nyikolajevics. (Szöllősy 13)
- (4b) ‘They ought to take this Kant and give him a *three-year stretch* in Solovki for such proofs!’ Ivan Nikolaevich plumped quite unexpectedly. (Pevear és Volokhonsky 4)

Megfigyelhető, hogy az angol műfordítók nem vették figyelembe azt a tényt, hogy a „*года на три*” kifejezés nem pontosan három évet jelent, hanem hozzávetőlegesen három évet. Az angol műfordítók a „*three-year stretch*” kifejezést alkalmazzák, míg a magyar műfordító az eredeti jelentéshez közelebb álló „*két-három esztendő*”. Az a tény, hogy az író a „*года на три*” kifejezést mondatja hősével, egyszerre fejezheti ki azt, hogy Hontalan hirtelen jött ötlettől vezérelve bökte ki mondandóját, amit az eredeti orosz szó jelentése ‘*бухнул*’ is kifejez, másrészt a börtönbüntetés idejének esetlegességét, megalapozatlanságát, ami oly jellemző volt a sztálini időkre. Az angol fordításban ez a jelentés nem érvényesül, feltételezhetően a fordítók eltérő élettapasztalata, illetve történelmi ismeretei miatt.

7. A magyar műfordító nyelvi leleményei

Mint az előzőekben megfigyelhettük, Szöllősy Klára – mintegy kárpótlásul a lefordíthatatlan szójátékokért – rendkívül jó stílusérzékkel olyan saját nyelvi leleményekkel színesíti műfordítását, melyek kiválóan illeszkednek az eredeti mű mondanivalójához és stílusához. A „*rikkantotta*” szó, mely kifejezi a Hontalan megnyilvánulásának váratlan voltát, például tartalmazza a „*kant*” hangsort, amely Kantra utal. Nyilvánvaló, hogy Hontalan nem hallott Kantról, hiszen „*этого Канта*” („*azt a Kantot*”) említ, s a tény, hogy értelmiségi létére nem hallott Kantról, indokol egy kis humort. Az angol fordítás természetesen nem tartalmazza ezt a játékos nyelvi elemet, de a megnyilatkozás váratlan voltát kifejezi („*quite unexpectedly*”). Az angol fordítás nem kezeli ilyen mértékben szabadon, mintegy a művészi szabadsággal élve, az eredeti orosz szöveget.

8. Az udvariasság kifejezése

Az udvariasság fokának kifejezése különbözőképpen jelenik meg a magyar és az angol fordításban a regénynek abban a jelenetében, mikor Berlioz ásványvizet kér.

- (5) — *Дайте* нарзану, – попросил Берлиоз. (Bulgakov 12)
- (5a) – Ásványvizet *kérek* – mondta Berlioz. (Szöllősy 7)
- (5b) ‘*Give us* seltzer,’ Berlioz asked. (Pevear és Volokhonsky 1)

Az oroszban a „*Дайте нарзану*” kérés, bár nem kifejezetten kifinomult, megfelel a köznapi beszélgetésben elvárható udvariassági foknak, amit a magyar műfordító a „*kérek*” szó betoldásával jelez. Ez annál is inkább indokolt, mert a későbbiekben az olvasó azt tapasztalhatja, hogy Berlioz művelten társalog, s ő az, aki rendre utasítja Hontalant faragatlanságáért. Az angol fordításban ezzel ellenétben, mely az orosz kifejezés tükörfordítása, kevésbé udvariasnak hat a kérés, mint az eredeti, orosz változatban, s így az Berlioz modorát kissé nyersnek mutatja. A jelenet folytatásában Berlioz a „*Ну, давайте, давайте, давайте!*” felszólítással kéri a kajszibarackszörpöt, mely orosz nyelven inkább szórakozott beletörődésnek, mintsem türelmetlenségnek hat. A magyar fordításban a „*mindegy*” szó betoldásával érzékelteti a fordító a moszkvai állapotokba beletörődő Berlioz hozzáállását a helyzethez, míg az angol fordítás inkább türelmetlenségnek mutatja őt.

- (6) – А что есть? – спросил Берлиоз.
– Абрикосовая, только теплая, – сказала женщина.
– Ну, давайте, давайте, давайте!.. (Bulgakov 13)
- (6a) – Hát mi van? – kérdezte Berlioz?
– Kajszibarackszörp, de meleg.
– *Mindegy*, adjon kajszibarackszörpöt! (Szöllősy 7)
- (6b) ‘Then what is there?’ asked Berlioz.
‘Apricot soda, only warm,’ said the woman.
‘Well, let’s have it, let’s have it! ...’ (Pevear és Volokhonsky 1)

Az eredeti orosz szövegben Woland választékos, kissé régies udvariassággal beszél. Beszédstílusa eltér Hontalan Iván stílusától, aki a moszkvaiakat képviseli a regényben, de még a sokkal kifinomultabb modorú Berliozétól is. Az író régi vágású, kifinomult úrnak ábrázolja Wolandot, s olyan régies szavakat és kifejezéseket mondhat vele, melyek nem jelennek meg Berlioz és Hontalan beszédében: „*вы изволили говорить*”, „*Позвольте вас поблагодарить*”, „*воля ваша*”.

- (7) – Извините меня, пожалуйста, – заговорил подошедший с иностранным акцентом, но не коверкая слов, – что я, не будучи знаком, позволяю себе... но предмет вашей ученой беседы настолько интересен, что... (Bulgakov 16)
- (7a) – Bocssássák meg, kérem, hogy ismeretlenül megszólítom önöket, – kezdte a jövevény idegenszerű kiejtéssel, de korrekt szóhasználattal – tudós beszélgetésük témája azonban annyira érdekel, hogy... (Szöllősy 11)
- (7b) ‘Excuse me, please,’ the approaching man began speaking, with a foreign accent but without distorting the words, ‘if, not being your acquaintance, I allow myself... but the subject of your learned conversation is so interesting that...’ (Pevear és Volokhonsky 3)

Mind a magyar, mind az angol fordítás kifejezi azt a tényt, hogy Woland beszédstílusa rendkívül udvarias, de nem fejezi ki azt a jelenséget, hogy Woland

a forradalom előtti időkből származó szófordulatokkal él. Ez a fontos jelentésárnyalat szintén elvész a fordításokban. A magyar fordításban Woland „tetszikezik”, ami nem jeleníti meg azt a régi vágású, kimért, magabiztos udvariasságot, melynek hangján a hős oroszul megszólal a regényben. Az angol fordítás szintén tartalmazza az udvariasság nyelvi kifejező eszközeit, de nem tartalmazza azt a finom különbséget, melyet Woland és Berlioz udvariassága megkülönböztetésére az eredeti orosz szövegben Bulgakov megjelenít.

- (8) – Если я не ослышался, вы изволили говорить, что Иисуса не было на свете? – спросил иностранец, обращая к Берлиозу свой левый зеленый глаз.
– Нет, вы не ослышались, – учтиво ответил Берлиоз, – именно это я и говорил. (Bulgakov 16)
- (8a) – Ha nem tévedek, *azt tetszett mondani*, hogy Jézus sosem létezett? – fordult Berliozhoz, s rávillantotta zöld színű bal szemét.
– Jól hallotta kérem, – válaszolta udvariasan Berlioz. – Valóban azt mondtam. (Szöllősy 11)
- (8b) ‘Unless I heard wrong, *you were pleased to say* that Jesus never existed?’ the foreigner asked, turning his green left eye to Berlioz. ‘No, you did not hear wrong,’ Berlioz replied courteously, ‘that is precisely what I was saying.’ (Pevear és Volokhonsky 3)
- (9) – *Позвольте* вас поблагодарить от всей души! (Bulgakov 17)
- (9a) – *Engedje meg*, hogy szívből jövő köszönetemet fejezzem ki. (Szöllősy 12)
- (9b) ‘*Allow me* to thank you with all my heart.’ (Pevear és Volokhonsky 3)

Sem az angol „*allow me*”, sem pedig a magyar „*engedje meg*” kifejezés nem fejezi ki azt a finom árnyalatnyi különbséget, melyet a régies „*позвольте*” szó képvisel.

Hontalan Iván bárdolatlanságát, nyegle beszédstílusát mind a magyar, mint pedig az angol műfordítás hűen ábrázolja. Az orosz „*что ли*”, mely a kevésbé kifinomult beszédmodor jellemzője, hűen visszaköszön a magyar „*miért*”-ben, mely szintén udvariatlan, s számonkérésnek hat, valamint az angol „*what*” közbeékelésben. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a magyar fordító a „*мрачно просил поэт*” (‘szomorúan, borongós hangulatban kérdezte a költő’) kifejezést nem szó szerint fordítja, hanem a *barátságtalan* szó mellett dönt, ellentétben az angol fordítókkal („*the poet... asked glumly*”), mintegy előrevetítve a költő barátságtalan támadását Woland ellen, másrészt személyiségének összeomlását, későbbi irracionális cselekedeteit.

- (10) – Вы хотите курить, как я вижу? – неожиданно обратился к Бездомному неизвестный, – вы какие предпочитаете?
– А у вас разные, что ли, есть? – *мрачно спросил поэт*, у которого папиросы кончились.
– Какие предпочитаете? – повторил неизвестный.
– Ну, «Нашу марку», – злобно ответил Бездомный. (Bulgakov 19–20)

- (10 a) Úgy látom, szeretne rágyújtani! – fordult az ismeretlen most váratlanul Hontalanhoz. – Milyen cigarettát akar?
 – Miért, olyan sokféle van magánál? – kérdezte a költő barátságtagul, mert valóban elfogyott a cigarettája.
 – Milyent óhajt? – ismételte az idegen.
 – Hát, Márkát – vetette oda Hontalan. (Szöllősy 14)
- (10 b) ‘You’d like to smoke, I see?’ the stranger addressed Homeless unexpectedly. ‘Which kind do you prefer?’ ‘What, have you got several?’ the poet, who had run out of cigarettes, asked glumly. ‘Which do you prefer?’ the stranger repeated. ‘Okay – Our Brand,’ Homeless replied spitefully. (Pevear és Volokhonsky 4)

9. Összegzés

Megállapíthatjuk tehát, hogy Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényének magyar és angol nyelvű műfordítói – tekintve, hogy eltérő kulturális háttérrel rendelkező olvasók számára készítették művüket – sok esetben eltérő fordítási stratégiákat alkalmaztak. Míg a magyar műfordító, Szöllősy Klára nagyobb mértékben támaszkodhatott a magyar befogadók történelmi ismereteire, addig az angol nyelvű fordítók a lábjegyzettel történő magyarázat segítségével könnyítették meg az olvasók számára a befogadást. Az angol nyelvre fordító Pevear és Volokhonsky nagyobb mértékű szövegűségekre törekedtek, míg Szöllősy Klára Bulgakov stílusának, valamint a mű szellemének minél hűbb érzékeltetését tartotta fontosnak. Műfordításában alapvető szempont volt, hogy az olvasó műélvezetét semmilyen zavaró tényező ne gátolja, hogy a befogadók feldolgozási erőfeszítéseit csökkentse, adott esetben számos elem egyszerű kihagyásával, illetve a behelyettesítés módszerét alkalmazva. Szöllősy Klára a stílus érzékeltetését helyezte előtérbe, s nagyobb fokú művészi szabadsággal fordította a művet, mint az angol fordítók. A magyar műfordító – az említett módszereken kívül – az eredeti mű stílusához, hangneméhez és tematikájához kiválóan illeszkedő nyelvi leleményeket helyezett el a műben, melyek egyszerre szolgálják a befogadás megkönnyítését, valamint a mű stílusának értő tolmácsolását azokban az esetekben is, amikor az orosz nyelvű szellemes utalások, allúziók s rejtett üzenetek nem fordíthatók le magyarra. Az angol fordítók – a minél pontosabb fordításra törekedve – jellemzően nagyobb befogadási erőfeszítésre készítetik az olvasókat, mint a magyar fordító.

Irodalom

- Bart I. 2000. *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budapest: Scholastica.
- Gutt, E.-A. 1991. *Translation and Relevance Thesis*. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy of the University of London.
- Heltai P. 2009. Fordítás, relevancia, feldolgozás. *Modern Nyelvoktatás* 15. évf. 1–2. szám. 13–18.

- Klaudy K. 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* I. évf. 2. szám. 5–22.
- Spira V. 1990. Megközelítések Bulgakov A Mester és Margarita című regényének értelmezéséhez. In: Sipos L. (szerk.) *Műelemzés, műértés*. Budapest: Sport.
- Vermes A. 2004. A relevanciaemélet alkalmazása a kultúraspecifikus kifejezések fordításának vizsgálatában. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám. 5–17.
- Гаспаров, Б. М. 1978. Из наблюдений над мотивной структурой романа М. А. Булгакова «Мастер и Маргарита». In: Iglói, I. Jagusztin, L. (szerk.) 1986. *Orosz, szovjet filológiai tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Források

- Булгаков, М.А. 1988. *Мастер и Маргарита*. Москва: Художественная литература.
- Bulgakov, M. A. 1978. *A Mester és Margarita*. Budapest: Európa Könyvkiadó. Ford.: Szöllősy Klára.
- Bulgakov, M. 1997. *The Master and Margarita*. Translated from Russian by Richard Pevear and Larissa Volokhonsky [http:// www.masterandmargarita.eu](http://www.masterandmargarita.eu) (Letöltve: 2016. december 1.)

Internetes hivatkozások

- Jankovics M. 2009. *Kultúrák dialógusa egy Krúdy-elbeszélés orosz fordításában*. www.sek.nyme.hu/btk/Hatrsvoka_BTKves_kiadvanya/Tanulmányok2009_1/Jankovics_kulturakdialogusa.pdf (Letöltve: 2013. december 29.)
- Kiss I. 2011. *Világkép és regényforma Bulgakov művészetében*. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/kissilona/diss.pdf> (Letöltve: 2016. február 1.)
- Trachtenberg J. A. 2009. *Translating Tolstoy*. Updated Nov. 17, 2009 12:01 a.m. ET <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052748704431804574539613167679976> (Letölteve: 2016. február 1.)